BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM
HOEPLIANA

CURANTIBUS V. INAMA ET F. RAMORINO

M. TULLI CICERONIS
LIBRI
QUI AD PHILOSOPHIAM
SPECTANT.

VOL. I.
CATO MAIOR DE SENECTUTE,
LAELIUS DE AMICITIA.

MEDIOLANI,
APUD ULRICUM HOEPLIUM

MDCCCLXXXXIII.

Prezzo Lire — 75

BIBLIOTHECA

SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM

HOEPLIANA

CURANTIBUS V. INAMA ET F. RAMORINO

M. TULLI CICERONIS LIBRI QUI AD PHILOSOPHIAM SPECTANT.

VOL. I.

CATO MAIOR DE SENECTUTE,

LAELIUS DE AMICITIA.

MEDIOLANI,

APUD ULRICUM HOEPLIUM

MDCCCLXXXXIII.

Mediolani. Ex officina C. Rebeschini et Soc.

F. RAMORINUS

l. s.

Antequam pulcherrimos Ciceronis dialogos qui sunt *de Senectute* et *de Amicitia* in parvo hoc volumine legendos suscipis, candide lector, hoc te monitum volo, hanc tullianorum libellorum recensionem qualem vides typis expressam, labori et curis Theodori SCHICHE Berolinensis, viri clarissimi, acceptam esse referendam. Qui quibus subsidiis innixus edendi munere functus sit, ipse te docebit in praefatione. Ego vero, ut hominum ingenia ipsa varietate naturae ad variam sentiendi rationem inclinant atque propendent, in hanc opinionem veni, multis in locis verba Ciceronis ex codicum testimonio alio quodam modo reconcinnanda esse ac Schichio placuit. Praeterea aio in codicibus enumerandis quibus Catonis recensio fere innititur, non fuisse a Schichio praetermittendos libros quosdam optimae notae qui a viris doctis passim descripti sunt et collati; quales sunt: *a*) codex vossianus lat. n. 79 in bibliot. Leidensi servatus, saec. IX, de quo vide quae scripserunt *Gemollius* in Hermae vol. XX (1885) p. 331 et B. DAHL in opere cui titulus: *Zur Handschriftenkunde und Kritik des Cic. Cato Maior* (Christiania 1885-6); *b*) Codex Ashburnhamensis nunc Parisinus, saec. IX, quem diligentissime excussit et descripsit S. G. DE URIES (Lugduni Batavorum, 1889); *c*) codex Lau-

rentianus L. 45, saec. XI cuius collationem ipse in lucem prodidi commentatiuncula quae est in Ephemeride Taurinensi cui titulus "Rivista di Filologia" (XV, p. 247-262). — Quod autem ad singulos locos pertinet, quos in *Catone* et *Laelio* aliter legendos arbitror quam in hisce plagulis a Schichio expressi sunt, eorum ego, benevole lector, brevissimum indicem in fine voluminis subnectam; ne videlicet singula hic pluribus verbis persequens, satietatem tibi et fastidium adferam. Vale.

Dabam Ticini mense Augusto a. MDCCCLXXXXIII.

PRAEFATIO.

In Ciceronis Catone Maiore adhuc caremus adiumentis, quae rei criticae certam praebeant normam, ad quam dirigatur. Inter duos enim codices multis locis disceptandum est, qui, quamquam pari fere sunt et aetate et bonitate, tamen haud raro notabilem exhibent lectionis discrepantiam. Hi sunt Parisinus (P) saec. X., quem Halmius in Ciceronis editione Turicensi altera plene transscripsit, et Leidensis (L) eiusdem aetatis, e quo multas lectiones proposuit Th. Mommsen in actis acad. scient. Berol. a. 1863 p. 10—21, aliquot etiam praeterea Lahmeyer in Philologi vol. XXIII. p. 473—477 et 479—481. Ex codicibus ab Halmio praeter Parisinum excussis in adnotatione critica posui duos Monacenses, quorum alter fuit olim Benedictoburanus (B), saec. XII., alter monasterii Salisburgensis ad S. Petrum (S), saec. XI.; Erfurtensem (E), qui nunc Berolini asservatur quemque ubi necessarium visum est inspexi; Rhenaugiensem (R), quem Halmius saeculo duodecimo, Baiterus quinto decimo scriptum dicit. Nullius pretii sunt ad Ciceronis verba conformanda Halmi cod. Monacensis, qui olim fuit Indersdorfiensis (I), saec. XIII., et Baiteri Rhenaugiensis alter saec. XII. (Q), cuius is in Philol. vol. XXI. p. 536—539 et 675—679 plenas proposuit lectiones. Qui codex si p. 6, 25 (*septimo decimo anno*) veram praebet scripturam, hoc non eius bonitati tribuendum, sed coniecturae. Parisinus desinit § 78 (*quin ex*); inde a § 80 (*perspicuum est*) Halmius etiam fragmentum vetusti codicis Bernensis adhibuit (N).

Inter Laeli codices praestantissimus est Parisinus (P), quem Th. Mommsen apud Didotum invenit et in museo Rhenano (vol. XVIII. p. 594—601) descripsit; scriptum eum censet saeculo decimo vel fortasse exeunte nono. Eum igitur potissimum et Baiterus et C. F. W. Muellerus secuti sunt, cumque Baiterus ea tantum adhibuisset, quae Mommsen publici iuris fecerat, Muellero ipsa Mommseni collatione uti licuit eamque in adnotatione critica editionis Teubnerianae transcripsit. Cum Parisino multifariam consentit liber Monacensis (M) saec. X., in quem Halmius post Laelium iam editum incidit; in eo Laelius scriptus est inde a cap. 12. Quae ex eo praesto fuerunt, eis post Baiterum Muellerus quoque usus est. Halmius ad Laelium recensendum sex codices adhibuit: praeter codices BSE, qui etiam Catonem Maiorem continent, duos Vindobonenses (D et V), et Gudianum saec. X. (G); plurimum ex eis merito Gudiano tribuit. Ne quid desideretur, adnotandum, in cod. P duobus foliis excisis deesse quae leguntur inde a *magnas* § 75 usque ad *ne etiam in* § 78, et inde a *peccasse* § 90 usque ad *de Scipione* § 96 (cf. Mommsen. l. l.); itidem in cod. V „uno folio deperdito“ desunt quae legimus inde ab *aut dignitate* § 71 usque ad *in homine fit* § 81 (cf. Halm. ad § 71).

Horum codicum lectiones, quatenus de iis constat, in adnotatione critica eis locis proposui, quibus de vera scriptura aliqua restare possit dubitatio, nonnullis etiam, quibus, quamquam de vera scriptura non dubitatur, tamen a codicibus supra dictis deserimur. In Catone Maiore codices Halmi PBERS breviter hoc signo: cc comprehendi; editiones (edd.) intellegi volo Halmi (Hm.), Baiteri (Bt.), Muelleri (Ml.); Baiterum separatim non appellavi nisi ubi lectio ab eo edita diversa est ab lectionibus et Halmi et Muelleri.

In vocabulorum scribendorum ratione propter usum scholarum, cui editiones hae praecipue sunt destinatae, id egi, ut in eodem vocabulo diversitatem scripturae non admitterem. Quibus igitur in rebus optimi codices sibi constare videbantur, non dubitavi eos sequi scripsique *benivolentia*, *Fabi* pro *Fabii*, *inmortalis*, *adsentator*, *existit* cet.; ubi vero codices aliis locis alias praebent vocabulorum spe-

cies, eas edidi, quae communi posteriorum temporum usu receptae sunt, velut *cum*, non *quom*, *proxime*, non *proxume*, *libido*, non *lubido*, *animantes*, non *animantis* (acc. plur.), cet. Nolui tamen ubique *ii* et *iis* scribere pro *ei* et *eis*.

Catonem maiorem scriptum esse ante interfectum Caesarem inde efficitur, quod in eo nullum extat vestigium eorum temporum, quae Caesaris mortem secuta sunt. Cumque in iis, quae de appropinquatione mortis Cicero in hoc libro disserit, multa et verbis et sententiis et exemplis congruant cum Tusculanarum disputationum libro primo, ita tamen, ut in libro de senectute argumenta brevius comprehendantur et pro certis sumantur, exempla autem interdum minus apte adhibeantur, post primam illam disputationem Tusculanam, quam Cicero aestate anni 45 a. Chr. n. tractabat, hunc librum scriptum esse apparet. Extremis igitur mensibus anni 45 a. Chr. n. aut primis a. 44 editus est.

Colloquitur in hoc libro M. Porcius Cato Censorius cum C. Laelio Sapiente et cum P. Cornelio Scipione Aemiliano, L. Aemilii Pauli filio, qui postero tempore Africanus minor dictus est. Hunc sermonem Cicero (§ 14) habitum esse fingit T. Quinctio Flaminino M'. Acilio Balbo consulibus, qui annus (150 a. Chr.) octogesimus quartus fuit vitae Catonis (32). Postquam is breviter demonstravit, omnium querelarum, quae de senectute haberentur, culpam non in aetate esse, sed in moribus, eiusque rei exempla Q. Maximum potissimum et Ennium proposuit, de quattuor causis disputat, cur senectus misera putetur; quarum primam esse, quod avocet a rebus gerendis (15—26); alteram, quod corpus faciat infirmius (27—38); tertiam, quod privet fere omnibus voluptatibus (39—66); quartam, quod haud procul absit a morte (66—85). Misit Cicero hunc librum ad T. Pomponium Atticum, ad senem scilicet senex (Lael. 5); Cicero enim natus erat a. 106, Atticus a. 109.

Quo fere tempore Cicero Laelium scripserit eidem Attico missum, ex eo intellegi potest, quod in praefatione alterius de divinatione libri post mortem Caesaris scripti, ubi libros de philosophia a se

ad illud tempus editos enumerat, Laelii non facit mentionem, in libris autem de officiis (II 31) exeunte anno 44 editis eum ut perfectum commemorat. Huic tempori convenit, quod in Laelio (4) Catonem maiorem iam scriptum dicit; et quae de tyrannorum vita deque opibus praepotentium exponit (52—54), de Caesaris exitu nos admonent.

C. Laelium Sapientem Cicero in hoc libro de amicitia disputantem inducit paucisque diebus post mortem Scipionis Africani minoris, quocum Laelius summa familiaritate coniunctus fuerat, sermonem hunc habitum esse fingit (a. 129). Adsunt generi Laeli, Q. Mucius Scaevola augur et C. Fannius, quorum rogatu Laelius primum demonstrat, inter quos et quid sit amicitia quasque habeat oportunitates (18—24); deinde de ortu eius disserit (26—32); pergit exponere, quatenus amor in amicitia progredi debeat (33—43) quidque in ea necessario sit suscipiendum (44—48); sequitur disputatio de amore amicitiae fonte (48—55) et de finibus ac terminis diligendi in ea servandis (56—61); tum Laelius explicat, quibus rebus fiat, ut firma et stabilis sit amicitia, quaeque sint causae amicitiae disiungendae (62—84); denique proponit, quid cavendum sit, ne offensionibus amicitiae disrumpantur, quidque de contrario adsentationis vitio sit iudicandum (85—100).

M. TULLI CICERONIS

CATO MAIOR DE SENECTUTE.

O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, I 1
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
Ecquid erit praemi?

Licet enim mihi versibus eisdem adfari te, Attice, quibus adfatur Flamininum

Ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei;

quamquam certo scio non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque;

novi enim moderationem animi tui et aequitatem teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intellego. Et tamen te suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum gravius commoveri. Quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda; nunc autem visum est mihi de senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod 2
mihi commune tecum est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et me etiam ipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter sicut omnia et ferre et laturum esse certo scio. Sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur digne satis laudari philosophia poterit, cui qui pareat omne tempus aetatis

---

1. *ego* LBERS, Ml.; *te* P, Hm. — *adiuero* Lambinus, edd.; *adiuuero* LPE (sed hic ex corr.), *adiuto* BRS. — 16. *me etiam ipsum* L, Ml.; *me ipsum* cc, Hm. — 17. *certo* LP^{2}R, Charisius, Ml.; *certe* P^{1}BES, Hm. — 22. *digne satis laudari* LE, Ml.; *laudari satis digne* P, Hm.; *satis laudari digne* BRS.

3 sine molestia possit degere. Sed de ceteris et diximus multa et saepe dicemus, hunc librum ad te de senectute misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Ceus, (parum enim esset auctoritatis in fabula,) sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio. Apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, eisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

2

4 SCIPIO. Saepe numero admirari soleo cum hoc C. Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere.

CATO. Rem haud sane, Scipio et Laeli, difficilem admirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, eis omnis aetas gravis est; qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil malum potest videri, quod naturae necessitas adferat. Quo in genere est in primis senectus; quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adepti; tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas. Obrepere aiunt eam citius, quam putassent. Primum quis coëgit eos falsum putare? Qui enim citius adulescentiae senectus quam pueritiae adulescentia obrepit? Deinde qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent quam si octogesimum? Praeterita enim aetas quamvis longa cum effluxisset, nulla consolatio permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam
5 admirari soletis (quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!), in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus; a qua

---

3. *aristoceus* R, *Aristo Ceus* Hm.; *A. Cius* Sommerbrodt, Ml.; *Aristo Chius* LE; *aristo* P; *aristoteles* S, *aristotiles* B. — 8. *attribuito* PBRS, edd.; *attribuitur* E; *id tributo* L. — 12. *C.* ER, edd.; om. L; *G.* P, *Gaio* BS. — 17. *Sc. et L. dif.* PES, Hm.; *dif. Sc. et L.* L, Ml.; *Scipio Laeli dif.* B, *Scipio et o Laeli dif.* R. — 20. *ipsi* LPR^1, Ml.; *ipsis* BER^2S, Hm. — *malum potest* L, Ml.; *mali potest* E; *potest malum* PBRS, Hm. — 22. *adepti* L^1E, Ml.; *adeptam* L^2PBRS, Hm. — 24. *putassent* LR, Ml.; *putavissent* PBES, Hm. — 27. *si* LP^2, Ml.; om. rell. codd. et Hm. —

non veri simile est, cum ceterae partes aetatis bene discriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poëta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et tamquam in arborum bacis terraeque fructibus maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferendum est molliter sapienti. Quid est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi naturae repugnare?

Laelius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Sci- 6
pione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didicerimus quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus.

Cato. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est.

Laelius. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

Cato. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui que- 3 7
relis aequalium meorum (pares autem vetere proverbio cum paribus facillime congregantur), quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu, quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent nec a suis despicerentur. Sed omnium istius modi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt, importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est.

Laelius. Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quispiam 8
tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri, id autem non posse multis contingere.

Cato. Est istud quidem, Laeli, aliquid, sed nequaquam in isto sunt omnia. Ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset non eum sua, sed patriae gloria splendorem adsecutum: ‘Nec hercule’, inquit, ‘si ego

---

1. *discriptae* L[1], edd.; *descriptae* rell. codd. — 35. *istud* L, Charisius, Ml.; *istuc* cc, Hm. — 36. *sunt* LE, Ml.; om. PBRS, Hm.

Seriphius essem, nec tu si Atheniensis, clarus umquam
fuisses.’ Quod eodem modo de senectute dici potest. Nec enim
in summa inopia levis esse senectus potest ne sapienti quidem
9 nec insipienti etiam in summa copia non gravis. Aptissima
omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitatio-
nesque virtutum, quae in omni aetate cultae, cum diu multum-
que vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam
deserunt, ne extremo quidem tempore aetatis, (quamquam id
quidem maximum est,) verum etiam quia conscientia bene actae
vitae multorumque bene factorum recordatio iucundissima est.
4 10 Ego Quintum Maximum, eum qui Tarentum recepit, senem adu-
lescens ita dilexi, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate
condita gravitas, nec senectus mores mutaverat. Quamquam eum
colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate
provectum. Anno enim post consul primum fuerat, quam ego
natus sum, cumque eo quartum consule adulescentulus miles ad
Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. Quae-
stor quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi
consulibus Tuditano et Cethego, cum quidem ille admodum
senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. Hic et
bella gerebat ut adulescens, cum plane grandis esset, et Hanni-
balem iuveniliter exultantem patientia sua molliebat; de quo
praeclare familiaris noster Ennius:

> Unus homo nobis cunctando restituit rem.
> Noenum rumores ponebat ante salutem.
> Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

11 Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! cum quidem
me audiente Salinatori, qui amisso oppido fuerat in arce, glori-
anti atque ita dicenti: ‘Mea opera, Quinte Fabi, Tarentum
recepisti’, ‘Certe’, inquit ridens, ‘nam nisi tu amisisses,
numquam recepissem.’ Nec vero in armis praestantior quam
in toga, qui consul iterum Sp. Carvilio collega quiescente C.

---

1. *essem nec* L^1, edd.; *essem ignobilis nec* cc L^2. — *Atheniensis* L^1E, Ml.; *A. esses* PBRSL^2. — 7. Pro *efferunt* in cc et edd. est *ecferunt* (*ecfecerunt* P). — 11. *Quintum* cc, Hm.; *Q.* Ml. — 13. *gravitas* PBRS, edd.; *virtus gravis* L, *gravis virtus* E. — 17. *quaestor quadriennio post factus sum quem* scripsi; *questor* $\overline{qm}$ L^1; *quaestor deinde aedilis quadriennio post* (*post* om. E) *factus sum praetor quem* L^2, cc; *quaestor deinde quadriennio post factus sum quem* Pighius, edd. — 28. *fuerat in arce* L^1, *fugerat in arce* L^2 cc, *fugerat in arcem* edd. — 29. *Quinte* cc, Hm.; *Q.* Ml.; om. L. — 32. *Sp.* Charisius, Ml.; *Spu* B, *Spurio* PERS, Hm.

Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti, augurque cum esset, dicere ausus est optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae salute gererentur; quae contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri. 12 Multa in eo viro praeclara cognovi; sed nihil admirabilius, quam quo modo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. Est in manibus laudatio, quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo, quae praecepta, quanta notitia antiquitatis, scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae; omnia memoria tenebat non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita cupide fruebar, tunc quasi iam divinarem, id quod evenit, illo extincto fore, unde discerem, neminem. Quorsus igitur haec tam multa de Maximo? 5 13 Quia profecto videtis nefas esse dictu miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus, qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit vixitque quinquennium postea. Cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, cum ex eo quaereretur, cur tam diu vellet esse in vita: 'Nihil habeo', inquit, 'quod accusem senectutem.' Praeclarum responsum et docto homine dignum. 14 Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt. Quod non faciebat is cuius modo mentionem feci, Ennius:

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quem quidem probe meminisse potestis; anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius facti sunt, ille

---

6. *nihil adm.* LE, Ml.; *nihil est adm.* PBRS, Hm. — **13.** *ita cupide fruebar tunc* R, *ita cupide perfruebar tunc* BES, *ita cupide fruebatur* L, *ita tum cupide fruebar* P, edd. — **15.** *quorsus* cc, Hm.; *cursum* L[1], *quorsum* Ml. — **23.** *et* LE, Ml.; om. PBRS, Hm. — **34.** *anno enim undevicesimo* edd. (Ml. *undevicensimo*), *annum e. undevicesimum* PBRS, L (*undevicensimum*); *anno enim vigesimo* E.

autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, cum ego quinque et sexaginta annos natus legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasi. Sed annos septuaginta natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur, onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur.

15 Etenim, cum complector animo, quattuor reperio causas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis, alteram, quod corpus faciat infirmius, tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus, quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta una quaeque videamus.

6 A rebus gerendis senectus abstrahit. Quibus? An iis, quae iuventute geruntur et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus, nihil L. Paulus, pater tuus, socer optimi viri, filii mei? Ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem publicam consilio et auctoritate defendebant, nihil
16 agebant? Ad Appi Claudi senectutem accedebat etiam ut caecus esset; tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime; notum enim vobis carmen est; etiam ipsius Appi extat oratio. Atque haec ille egit septimo decimo anno post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfuissent censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo intellegitur Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen sic
17 a patribus accepimus. Nihil igitur adferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille autem clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quae iuvenes, at vero multo maiora et meliora facit. Non viribus aut velocitate aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auc-

---

3. *suasi. Sed* Forchhammer, Ml.; *suasisset* P[1], *suasissem* P[2]BRES, Hm. — 9. *omnibus fere* PE, Hm.; *fere omnibus* LBRS. Ml. — 24. *etiam* G. Wagner, Halmius in adn crit.; *et tamen* cc, Hm. ed., Ml. — 25. *septimo decimo anno* Q, S corr, Ml.; *septem decem annos* cc, *septemdecim annis* Hm. — 33. *facit* Hm.; *faciat* L cc, Ml. — 34. *facit* S, Hm; *faciat* LPBER. Ml. — *velocitate* LE, Ml.; *velocitatibus* PBRS, Hm.

toritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et 18
legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero; at senatui quae sint gerenda praescribo et quo modo; Karthagini quidem male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam 19
di inmortales, Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequare! Cuius a morte sextus hic et tricesimus annus est, sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae paeniteret? Nec enim excursione nec saltu nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum 20
magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adulescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, quí vestram rem publicam tantam ámisistis tám cito?

Sic enim percontantur † ut est in Naevi poëtae Ludo; responduntur et alia et hoc in primis:

Proveniebant orátores noví, stulti adulescéntuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut etiam 7 21
si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina; num igitur censetis eum, cum aetate processisset, qui Aristides esset Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos, nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam; his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senem audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset;

---

5 *et* cc, edd.; om. L. — *quidem* Kayser, *cui* LPBS[1]; om. S[2]ER, Hm.; *et quo modo Karthagini . . . cui* Ml. — 9. *sextus* (UI = III) Manutius prob. Hm.; *tertius* cc, Hm. ed., Ml. — 24. *percontantur † ut est* Ml.; *percontantur ut est* LPBES, Hm.; *percunctantur ut est* R; *percontantur ut* (om. *est*) L[1], *percontantibus* Mommsen. — *poetae Ludo* Bt., Ml.; *poetae ludo* LBRS; *poetae † ludo* Hm.; *posteriori libro* P, *posteriore libro* E.

omnia, quae curant, meminerunt, vadimonia constituta; quis sibi,
22 cui ipsi debeant. Quid? iuris consulti, quid? pontifices, quid? augures, quid? philosophi senes quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria, neque ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem neglegere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum, recitasse iudicibus quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo reci-
23 tato sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, Simonidem, Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? An in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis
24 fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum est; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed idem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere: 'Serit arbores, quae alteri saeculo prosient', ut ait Statius noster
25 in Synephebis. Nec vero dubitat agricola, quamvis sit senex, quaerenti cui serat respondere: 'Dis inmortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed
8 etiam posteris prodere.' Et melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente quam illud idem:

---

1. *quis* LE, Ml.; *qui* PBRS, Hm. — 14. *hunc num Homerum num Hesiodum* Gruter „fide Celberdensis eorumque quos excussit Aldus nepos", Bt.; *hunc* (corr. *nunc*) *homerum num hesiodum* L; *hunc num esiodum* cc, Hm. (*Hes.*); *hunc num Homerum, Hesiodum* Mommsen, Ml. — 16. *Gorgian num* L, Gruter, edd.; *Gorgian num homerum num* cc. — 25. *aliis* cc, Hm., Ml.; *his* Q, Bt. — *mirum est* L¹, Madvig, edd.; *mirum sit* cc L². — 28. *prosient* P², G. Hermann; *prosint* LP¹BRES, edd.

Edepól, senectus, sí nil quicquam aliúd viti
Adpórtes tecum, cum ádvenis, unum íd sat est,
Quod díu vivendo múlta, quae non vólt, videt.

Et multa fortasse, quae volt! atque in ea, quae non volt, saepe
etiam adulescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem ín senecta hoc députo misérrimum,
Sentíre ea aetate éumpse esse odiosum álteri.

Iucundum potius quam odiosum. Ut enim adulescentibus bona 26
indole praeditis sapientes senes delectantur leviorque fit senectus
eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adulescentes
senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur;
nec minus intellego me vobis quam mihi vos esse iucundos.
Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit,
verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens,
tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid?
qui etiam addiscunt aliquid? ut et Solonem versibus gloriantem
videmus, qui se cotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri, et
ego feci, qui litteras Graecas senex didici; quas quidem sic avide
arripui quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi
nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum
fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud
(discebant enim fidibus antiqui), sed in litteris certe elaboravi.

Nec nunc quidem vires desidero adulescentis (is enim erat 9 27
locus alter de vitiis senectutis), non plus, quam adulescens tauri
aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti et, quidquid
agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior
quam Milonis Crotoniatae? qui cum iam senex esset athletasque
se exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur
inlacrimansque dixisse: 'At hi quidem mortui iam sunt.'
Non vero tam isti quam tu ipse, nugator; neque enim ex te
umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil
Sextus Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil
modo P. Crassus, a quibus iura civibus praescribebantur; quorum
usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator 28
metuo ne languescat senectute; est enim munus eius non ingenii
solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in
voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute, quod

---

7. *eumpse esse odiosum* Fleckeisen, Ml.; *eum se esse o.* L[1], *eum ipsum esse o.* Nonius; *se esse o.* E, *esse o.* PBS, *esse o. se* R, *esse se odiosum* I, Hm.; *ipsum esse o.* Bothe, Bt. — 32. *Sextus Aelius* L[1], *Sex. Aelius*, edd.; *sextus aemilius* L[2], cc.

equidem adhuc non amisi, et videtis annos; sed tamen est de-
corus senis sermo quietus et remissus, facitque per se ipsa sibi
audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quam si ipse
exequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio.
Quid enim est iucundius senectute stipata studiis iuventutis?
29 An ne tales quidem vires senectuti relinquemus, ut adulescentes
doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? Quo quidem
opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero et Cn. et P. Sci-
piones et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, comitatu
nobilium iuvenum fortunati videbantur, nec ulli bonarum artium
magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque
defecerint. Etsi ipsa ista defectio virium adulescentiae vitiis
efficitur saepius quam senectutis; libidinosa enim et intemperans
30 adulescentia effetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud
Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum
senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam
inbecilliorem factam, quam adulescentia fuisset. Ego L. Me-
tellum memini puer, qui cum quadriennio post alterum consu-
latum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei
sacerdotio praefuit, ita bonis esse viribus extremo tempore
aetatis, ut adulescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi
de me ipso dicere, quamquam est id quidem senile aetatique
10 31 nostrae conceditur. Videtisne, ut apud Homerum saepissime
Nestor de virtutibus suis praedicet? Iam enim tertiam aetatem
hominum videbat, nec erat ei verendum, ne vera praedicans de
se nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait
Homerus, 'ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio',
quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus. Et tamen
dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem,
sed ut Nestoris; quod si sibi acciderit, non dubitat, quin brevi
32 sit Troia peritura. Sed redeo ad me. Quartum ago annum et
octogesimum; vellem equidem idem possem gloriari, quod Cyrus,
sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus,

2. *per se ipsa* L[1], Ml. (qui coni. *per sepse*); *persaepe ipsa* cc, Nonius, Hm. — 3. *compta* cc L[2], Hm., Ml.; *oota* L[1]; *composita* Q, Lahmeyer, Bt. — 6. *an ne tales* Schenkl; *annales* LPE[1]B, *an tales* S; *an ne has* E[2]R; *an ne eas* Hm ed., Bt.; *an ne illas* Halm. coni., Ml. — *relinquemus* L, Ml.; *relinquimus* cc, Hm. — 12. *ipsa ista* LP[1], Ml.; *ista ipsa* P[2]BERS, Hm. — 24. *iam enim tertiam* L[1]BES; *tertiam iam enim* PR, Ml.; *tertiam enim iam* Hm. — 25. *videbat* L[1], Ml.; *vivebat* cc, Hm. — *vera* cc, edd.; *vere* L[1] („fortasse recte" Ml.). — 32. *possem* BS, edd.; *possim* L, *posse* PER.

quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M'. Acilio Glabrione consule, sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, non adflixit senectus, non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum adsensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet ‘mature fieri senem, si diu velis senex esse.’ Ego vero me minus diu senem esse mallem quam esse senem, ante quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium quam vestrum utervis. Ne vos quidem 33
T. Ponti centurionis vires habetis; num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest quisque, nitatur; ne ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem. Utrum igitur has corporis an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit; cum absit, ne requiras, nisi forte adulescentes pueritiam, paulum aetate progressi adulescentiam debent requirere. Cursus est certus aetatis et una via naturae, eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Audire te arbitror, Scipio, 34
hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nonaginta natus annos; cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere, cum autem equo, ex equo non descendere, nullo imbri, nullo frigore adduci, ut capite operto sit, summam esse in eo siccitatem corporis, itaque omnia exequi regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris.

Non sunt in senectute vires. Ne postulantur quidem vires 11
a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus

---

3. *Acilio* L^{1}BERS; om. P^1, edd.; *aci . . .* P^2 in marg. — 16. *Utrum igitur* Manutius, Ml.; *uirum i.* L^1, *uiuum i.* PS, *uiuum utrum i.* BER; *bovem uiuum: igitur* Hm. — 18. pro *adsit*: *absit* Ml. operarum err. — 19. *paulum* PBRS („haud scio an recte“ Ml.), Hm.; *paululum* LE, Ml. ed. — 29. *siccitatem corporis* LBS, Ml.; *corporis siccitatem* PER, Hm. — 32. *Non sunt* L^{1}BS, Ml.; *ne sint* R, Hm.; *ne desint* P, *nec desint* E.

35 quidem cogimur. At multi ita sunt inbecilli senes, ut nullum
officii aut omnino vitae munus exequi possint. At id quidem
non proprium senectutis vitium est, sed commune valetudinis.
Quam fuit inbecillus P. Africani filius, is qui te adoptavit, quam
tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum
illud extitisset lumen civitatis; ad paternam enim magnitudinem
animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in seni-
bus, si infirmi sint aliquando, cum id ne adulescentes quidem
effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est,
eiusque vitia diligentia compensanda sunt; pugnandum tamquam
36 contra morborum vim sic contra senectutem, habenda ratio
valetudinis, utendum exercitationibus modicis, tantum cibi et
potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec
vero corpori solum subveniendum est, sed menti atque animo
multo magis; nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum
instilles, extinguuntur senectute. Et corpora quidem exercita-
tionum defatigatione ingravescunt, animi autem se exercendo
levantur. Nam quos ait Caecilius 'comicos stultos senes',
hos significat credulos, obliviosos, dissolutos, quae vitia sunt non
senectutis, sed inertis, ignavae, somni ulosae senectutis. Ut
petulantia, ut libido magis est adulescentium quam senum, nec
tamen omnium adulescentium, sed non proborum, sic ista senilis
stultitia, quae deliratio appellari solet, senum levium est, non
37 omnium. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum,
tantas clientelas Appius regebat et caecus et senex; intentum
enim animum tamquam arcum habebat nec languescens succum-
bebat senectuti; tenebat non modo auctoritatem, sed etiam im-
perium in suos, metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes
38 habebant; vigebat in illa domo mos patrius et disciplina. Ita
enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum re-
tinet, si nemini emancipata est, si usque ad ultimum spiritum
dominatur in suos. Ut enim adulescentem, in quo est senile
aliquid, sic senem, in quo est aliquid adulescentis, probo; quod

---

8. *sint* LPER, Ml.; *sunt* BS, Hm. — 11. *morborum vim* L[1] (*vim* superscr. m. 1 ut videtur), Ml.; *morbum* cc, Hm. — 17. *se exercendo* L[1] (sec. Mommsen.), ER; *exercendo* Ml.; *exercitando* PBS, Hm. — 29. *illa domo mos patrius et disciplina* ER Hm.; *illa domus* (sec. Mommsen.; *domo* sec. Sommerbrodt.) *patri domus disciplina* L[1], *illo animus patrius* (*patrias* P) *disciplina* (*et disciplina* BS) L[2] PBS, *illa domo patrius mos* (, Gr.) *et disciplina* Graevius, Ml. — 31. *nemini emancipata* Nonius, Ml.; *neminem mancipata* L[1]; *nemini mancipata* ERS[1], Hm.; *menti mancipata* PB.

qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit.
Septimus mihi liber Originum est in manibus, omnia antiqui-
tatis monumenta colligo, causarum inlustrium, quascumque de-
fendi, nunc cum maxime conficio orationes, ius augurium, ponti-
ficium, civile tracto, multum etiam Graecis litteris utor Pytha-
goreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque
die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt
exercitationes ingenii, haec curricula mentis, in his desudans atque
elaborans corporis vires non magnopere desidero. Adsum amicis,
venio in senatum frequens ultroque adfero res multum et diu
cogitatas easque tueor animi, non corporis viribus. Quas si
exequi nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret ea ipsa
cogitantem, quae iam agere non possem; sed ut possim, facit
acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non
intellegitur quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu
aetas senescit nec subito frangitur, sed diuturnitate extinguitur. 12

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt 39
voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, siquidem id aufert
a nobis, quod est in adulescentia vitiosissimum! Accipite enim,
optimi adulescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni
in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, cum essem
adulescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem
quam voluptatem corporis hominibus dicebat a natura datam,
cuius voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potien-
dum incitarentur. Hinc patriae proditiones, hinc rerum publi- 40
carum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci,
nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod
suscipiendum non libido voluptatis impelleret, stupra vero et adul-
teria et omne tale flagitium nullis excitari aliis inlecebris nisi
voluptatis; cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente
praestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam esse
inimicum quam voluptatem; nec enim libidine dominante tempe- 41
rantiae locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem
posse consistere. Quod quo magis intellegi posset, fingere animo
iubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta per-
cipi posset maxima; nemini censebat fore dubium, quin tam diu,
dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogi-
tatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile
tamque pestiferum quam voluptatem, siquidem ea, cum maior

4. *augurium* R, Ml.; *augurum* PBES, Hm. — 7. *hae* cc (*heae* B.), Hm. *haec* L, Ml. — 9. *magnopere* cc, L^2; *magno opere* L^1, edd. — 24. *ecfrenate* cc. edd

quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam iam adfecto aetate quaereret, utereturne rebus veneriis: 'Di meliora!' inquit; 'libenter vero istinc sicut a domino agresti ac furioso profugi.' Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere, satiatis vero et expletis iucundius est carere quam frui. Quamquam non caret is, qui non
48 desiderat; ergo hoc non desiderare dico esse iucundius. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus, deinde iis, quibus senectus, etiamsi non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam, qui in ultima, sic adulescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul eas spectans tantum, quantum sat est.

49 At illa quanti sunt, animum tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse secumque, ut dicitur, vivere! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Mori videbamus in studio dimetiendi paene caeli atque terrae C. Galum, familiarem patris tui, Scipio; quotiens illum lux noctu aliquid describere ingressum, quotiens nox oppressit, cum mane coepisset! quam delectabat eum defectiones solis et lunae multo ante nobis praedicere!
50 Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus, quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium; qui cum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adulescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licini Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atque eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus; M. vero Cethegum, quem recte 'Suadae medullam' dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum

---

3. *libenter vero* L^1BRS, Ml; *ego vero* PL^2, Hm.; *ego libenter vero* E. — 7. *hoc* L^1BERS, Ml.; om. P, Hm. — 19. *mori videbamus* (*videbamur* B) L^1BRS, *videamus mori* (sed *mori* in ras.) E, *videamus* (om. *mori*) L^2 P; † *Mori videbamus* Ml.; *Videbamus* Hm. — *in studio* L^2P BRS, edd., E in ras., om. L^1. — 20. *C.* codd. Gruteri et Contareni, edd.; om. cc. — 26. *Pseudolo* P, Hm., Ml.; *speudolo* R; *pseudulo* LBES, Bt. — 31. *Atque* L (teste Lahmeyer. in edit.[4] p. 72), R, Ml.; *atqui* PBES, Hm.

aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae?
Atque haec quidem studia doctrinae; quae quidem prudentibus
et bene institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud
Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere
se multa in dies addiscentem, qua voluptate animi nulla certe
potest esse maior.
Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredi- 15 51
biliter delector; quae nec ulla impediuntur senectute et mihi ad
sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim ratio-
nem cum terra, quae numquam recusat imperium nec umquam
sine usura reddit, quod accepit, sed alias minore, plerumque
maiore cum faenore. Quamquam me quidem non fructus modo,
sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. Quae cum gre-
mio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occae-
catum cohibet, ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est,
deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit et elicit
herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris stirpium sensim
adulescit culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pube-
scens includitur; e quibus cum emersit, fundit frugem spici
ordine structam et contra avium minorum morsus munitur vallo
aristarum. Quid ego vitium ortus, satus, incrementa comme- 52
morem? Satiari delectatione non possum, ut meae senectutis re-
quietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam
omnium, quae generantur e terra, quae ex fici tantulo grano
aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum frugum aut stirpium
minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreet. Malle-
oli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne efficiunt, ut
quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura
caduca est et, nisi fulta est, fertur ad terram, eadem, ut se
erigat, claviculis suis quasi manibus, quidquid est nacta, com-
plectitur; quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro
amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in
omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae 53
relicta sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae
gemma dicitur, a qua oriens uva se ostendit, quae et suco
terrae et calore solis augescens primo est peracerba gustatu,
dein maturata dulcescit vestitaque pampinis nec modico tepore
caret et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse

19. *e quibus* cc, Nonius, Hm.; *ex quibus* L, Ml. — 22. *requietem* PB E^{1}RS, Priscianus, Hm.; *requiem* L, E^2, Ml. — 27. *nonne efficiunt* L^1, Ml.; *nonne ea efficiunt* cc, Hm. — 37. *dein* PBS, R^2 in ras., *deinde* E, edd.

cum fructu laetius, tum aspectu pulchrius? Cuius quidem non
utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et natura
ipsa delectat, adminiculorum ordines, capitum iugatio, religatio
et propagatio vitium, sarmentorum ea, quam dixi, aliorum ampu-
tatio, aliorum inmissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones
agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecun-
54 dior? quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem
de rebus rusticis scripsi; de qua doctus Hesiodus ne verbum
quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui
multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laërtam lenientem
desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum sterco-
rantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et
arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis etiam et pomariis,
tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varie-
16 tate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones, qui-
55 bus nihil invenit agri cultura sollertius. Possum persequi per-
multa oblectamenta rerum rusticarum, sed ea ipsa, quae dixi,
sentio fuisse longiora. Ignoscetis autem; nam et studio rusti-
carum rerum provectus sum, et senectus est natura loquacior,
ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita
M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho trium-
phasset, consumpsit extremum tempus aetatis. Cuius quidem
ego villam contemplans (abest enim non longe a mea) admirari
satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum
disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Sam-
nites cum attulissent, repudiati sunt; non enim aurum habere
praeclarum sibi videri dixit, sed eis, qui haberent aurum, im-
56 perare. Poteratne tantus animus non efficere iucundam senec-
tutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris
erant tum senatores, id est senes, siquidem aranti L. Quinctio
Cincinnato nuntiatum est eum dictatorem esse factum; cuius
dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Mae-
lium regnum adpetentem occupatum interemit. A villa in sena-
tum arcessebatur et Curius et ceteri senes, ex quo, qui eos
arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur horum senectus
miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem
sententia haud scio an nulla beatior possit esse, neque solum
officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est

---

17. *ea* cc, Hm.; *haec* L, Ml. — 21. *triumphasset* BER, Ml.; *trium-phavisset* PS, Hm. — 23. *mea* Maehly („veri simill.“ Ml.), *me* cc, edd. — 28. *non efficere* RE; *efficere non* PBS, edd.

salutaris, sed et delectatione, qua dixi, et saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni adsiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est: abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec supervacaneis etiam operis aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate aut arborum 57 ordinibus aut vinearum olivetorumve specie plura dicam? Brevi praecidam: agro bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque adlectat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Sibi habeant igitur 58 arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam et pilam, sibi natationes atque cursus, nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras, id ipsum utrum libebit, quoniam sine iis beata esse senectus potest. Multas ad res perutiles Xenophontis 17 59 libri sunt; quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agri cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur! Atque ut intellegatis nihil ei tam regale videri quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo Cyrum minorem, Persarum regem, praestantem ingenio atque imperii gloria, cum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse et ei quendam consaeptum agrum diligenter consitum ostendisse. Cum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum et derectos in quincuncem ordines et humum subactam atque puram et suavitatem odorum, qui adflarentur e floribus, tum eum dixisse mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius, a quo essent illa dimensa atque discripta; et Cyrum respondisse: 'Atqui ego ista sum omnia dimensus; mei sunt ordines, mea discriptio, multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae.' Tum Lysandrum intuentem purpuram eius et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse:

---

1. *qua* L cc; *quam* Hm. (cum cod. quodam Oehleriano); *de qua* Opitz., Ml. — 15. *Sibi habeant igitur* BRS, Ml.; *habeant igitur* (om. *sibi*) L; *habeant igitur sibi* PE, Hm.; *sibi igitur habeant* Q, Bt.

'Rite vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est.'

60 Hac igitur fortuna frui licet senibus, nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvinum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta iam aetate in agris eosque coleret; cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Ita, quantum spatium aetatis maiores ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit; atque huius extrema aetas hoc beatior quam media, quod auctoritatis habebat plus,
61 laboris minus; apex est autem senectutis auctoritas. Quanta fuit in L. Caecilio Metello, quanta in *A.* Atilio Calatino! in quem illud elogium: 'Hunc unum plurimae consentiunt gentes populi primarium fuisse virum.' Notum est carmen incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum nuper P. Crassum,
18 pontificem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacer-
62 dotio praeditum, vidimus! Quid de Paulo aut Africano loquar aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus honorata praesertim tantam auctoritatem, ut ea pluris sit quam omnes adulescentiae voluptates. Sed in omni oratione mementote eam me senectutem laudare, quae fundamentis adulescentiae constituta sit. Ex quo efficitur, id quod ego magno quondam cum adsensu omnium dixi, miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet. Non cani nec rugae repente auctoritatem arripere possunt, sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis ex-
63 tremos. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia, salutari, adpeti, decedi, adsurgi, deduci, reduci, consuli; quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata est, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo feci mentionem, dicere aiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis; nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis ludis quidam in theatrum grandis natu venisset, magno consessu locum

---

1. *rite* PL^2, Ml.; *ritu* L^1; *recte* BERS, Hm. — 13. *A.* Fleckeisen, Baiter, Ml.; om. cc, Hm. — 15. *est carmen* Gruteri codd. tres Palatini, edd.; *est itiotum carmen* L^1, *est totum carmen* PEL^2, *totum est carmen* BRS.

nusquam ei datum a suis civibus; cum autem ad Lacedaemonios
accessisset, qui, legati cum essent, certo in loco consederant,
consurrexisse omnes illi dicuntur et senem sessum recepisse.
Quibus cum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, 64
dixisse ex iis quendam Athenienses scire, quae recta essent, sed
facere nolle. Multa in vestro collegio praeclara, sed hoc, de
quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita
sententiae principatum tenet, neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures
anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii
mihi videntur fabulam aetatis peregisse nec tamquam inexercitati histriones in extremo actu corruisse. 65

At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes. Si
quaerimus, etiam avari; sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid
excusationis non illius quidem iustae, sed quae probari posse
videatur; contemni se putant, despici, inludi; praeterea in fragili
corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia dulciora
fiunt et moribus bonis et artibus, idque cum in vita, tum in
scaena intellegi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt.
Quanta in altero diritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut
enim non omne vinum, sic non omnis aetas matura vetustate
coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia,
modicam, acerbitatem nullo modo. Avaritia vero senilis quid 66
sibi velit, non intellego; potest enim quicquam esse absurdius
quam, quo viae minus restat, eo plus viatici quaerere?

Quarta restat causa, quae maxime angere atque sollicitam 19
habere nostram aetatem videtur, adpropinquatio mortis, quae
certe a senectute non potest esse longe. O miserum senem, qui
mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit!
Quae aut plane neglegenda est, si omnino extinguit animum, aut
etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus;
atqui tertium certe nihil inveniri potest; quid igitur timeam, si 67
aut non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum?
Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adulescens, cui sit
exploratum se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas

---

6. *in vestro* L^2, Ml.; *uiro* (om. *in*) L^1, *in ūro* PER, *in nostro* BS, Hm. — **23.** *aetas matura* Bezzenberger, Bt.; *aetas naturae* PEL^2; *natura* (om. *aetas*) L^{1}BRS, Hm, Ml. — **24.** *sed* P, edd.; *et* BRES. — **27.** *restat* LER; *restet* PBS, edd.

illa multo plures quam nostra casus mortis habet; facilius in morbos incidunt adulescentes, gravius aegrotant, tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem; quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est; qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod est istud crimen senectutis, cum id ei videatis cum adulescentia esse
68 commune? Sensi ego in optimo filio, tu in expectatis ad amplissimam dignitatem fratribus, Scipio, mortem omni aetati esse communem. At sperat adulescens diu se victurum, quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? At senex ne quod speret quidem habet. At est eo meliore condicione quam adulescens, cum id, quod ille sperat, hic consecutus sit; ille
69 vult diu vivere, hic diu vixit. Quamquam, o di boni! quid est in hominis vita diuturnum? Da enim supremum tempus, expectemus Tartessiorum regis aetatem (fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnaverit annos, centum viginti vixerit) — sed mihi ne diuturnum quidem quicquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit, tum illud, quod praeteriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis; horae quidem cedunt et dies et menses et anni, nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest; quod cuique temporis ad
70 vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est, modo, in quocumque fuerit actu, probetur, neque sapientibus usque ad 'Plaudite' veniendum est. Breve enim tempus aetatis satis longum est ad bene honesteque vivendum; sin processerit longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent praeterita verni temporis suavitate aestatem autumnumque venisse. Ver enim tamquam adulescentiam significat ostenditque fructus futuros, reliqua autem tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt.
71 Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bono-

---

6. *est istud* Wesenberg, edd.; *est istius* LPBS, *est illud* ER. — 14. *cum* cc, Hm.; *quod* Lambin., Ml. — *sit* Brieger.; *est* cc, edd. — 16. *vita diuturnum* scripsi, *vita diu* BRES, Hm.; *natura diu* L^{2}P, Ml.; *natura* (om. *diu*) L^1. — *supremum* cc, Hm.; *summum* L, Ml. — 18. *regnaverit* BS — *vixerit* L^{1}BERS; *regnavit* L^{1}R — *vixit* Orelli., Ml.; *regnaverat* PE — *vixerat* P, Hm. — 27. *sapientibus* LPE; *sapienti* BRS, edd. — 28. *est* (post *veniendum*) PBES, edd.; om. LR.

rum memoria et copia. Omnia autem, quae secundum naturam
fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum
naturam quam senibus emori? Quod idem contingit adulescen-
tibus adversante et repugnante natura. Itaque adulescentes
mihi mori sic videntur, ut cum aquae multitudine flammae vis
opprimitur, senes autem sic, ut cum sua sponte nulla adhibita
vi consumptus ignis extinguitur; et quasi poma ex arboribus,
cruda si sunt, vix evelluntur, si matura et cocta, decidunt, sic
vitam adulescentibus vis aufert, senibus maturitas; quae quidem
mihi tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam,
quasi terram videre videar aliquandoque in portum ex longa 20
navigatione esse venturus. Senectutis autem nullus est certus 72
terminus, recteque in ea vivitur, quoad munus officii exequi et
tueri possit [mortemque contemnere]; ex quo fit, ut animosior etiam
senectus sit quam adulescentia et fortior. Hoc illud est, quod Pisis-
trato tyranno a Solone responsum est, cum illi quaerenti, qua tan-
dem re fretus sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur: 'Se-
nectute.' Sed vivendi est finis optimus, cum integra mente certis-
que sensibus opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura
dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui
construxit, sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura
dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata
facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide
adpetendum senibus nec sine causa deserendum sit; vetatque 73
Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione
vitae decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se
negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare.
Volt, credo, se esse carum suis; sed haud scio an melius Ennius:

Nemo me lacrumis decoret neque funera fletu
Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam inmortalitas conse-
quatur. Iam sensus moriendi aliquis esse potest, isque ad exi- 74
guum tempus, praesertim seni, post mortem quidem sensus aut
optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adulescentia
debet esse, mortem ut neglegamus, sine qua meditatione tran-
quillo animo esse nemo potest. Moriendum enim certe est, et

---

14. *possit* P, Ml.; *posset* L.; *possis* BERS, Hm. — *mortemque cvntemnere* P; secl. Ursinus, edd.; *tamen mortem contemnere* (om. *ex quo fit ut*) L, *et tamen m. c.* BRS, *et tamen m. non timere* E. — 26. *elogium est* P[2] BERS, Hm. ed.; *est elogium* Hm. in adn., Bt. (*elegium*), Ml.; *est* om. P[1]L. — 36. *et incertum* LP, Ml.; *et id incertum* BERS, Hm.

incertum an hoc ipso die. Mortem igitur omnibus horis impen-
75 dentem timens qui poterit animo consistere? De qua non ita
longa disputatione opus esse videtur, cum recorder non L. Bru-
tum, qui in liberanda patria est interfectus, non duos Decios,
qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt, non
M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam
conservaret, non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus
suis obstruere voluerunt, non avum tuum L. Paulum, qui morte
luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M. Mar-
cellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore
sepulturae carere passus est, sed legiones nostras, quod scripsi
in Originibus, in eum locum saepe profectas alacri animo et
erecto, unde se redituras numquam arbitrarentur. Quod igitur
adulescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici,
76 contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem
videtur, studiorum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt
pueritiae studia certa; num igitur ea desiderant adulescentes? sunt
ineuntis adulescentiae; num ea constans iam requirit aetas, quae
media dicitur? sunt etiam eius aetatis; ne ea quidem quaeruntur
in senectute; sunt extrema quaedam studia senectutis; ergo, ut
superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senec-
tutis; quod cum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis
21 77 adfert. Non enim video, cur, quid ipse sentiam de morte, non
audeam vobis dicere, quod eo cernere mihi melius videor, quo
ab ea propius absum. Ego vestros patres, tuum, Scipio, tuum-
que, Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror,
et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum
sumus inclusi in his compagibus corporis, munere quodam
necessitatis et gravi opere perfungimur; est enim animus cae-
lestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in
terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed
credo deos inmortales sparsisse animos in corpora humana, ut
essent, qui terras tuerentur, quique caelestium ordinem contem-
plantes imitarentur eum vitae modo atque constantia. Nec me
solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas
78 etiam summorum philosophorum et auctoritas. Audiebam Pytha-
goram Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici

---

12. *saepe profectas* R, Ml., *profectas saepe* E; *saepe esse profectas* BS, Hm.; *se prophectas* L[1], *esse profectas* L[2]P. — 25. *tuum, Scipio, tuumque, Laeli,* Bt. coni.; *tu scipio tuque Laeli* LP, Bt. ed.; *P. Scipio tuque C.* (*C.* om. R) *Laeli* (*lelii* E) BRES, Hm., Ml.

philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de inmortalitate animorum disseruisset, is qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? sic persuasi mihi, sic sentio, cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem, cumque semper agitetur animus nec principium motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus, et, cum simplex animi esset natura neque haberet in se quicquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi; quod si non posset, non posse interire; magnoque esse argumento homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari.
Haec Platonis fere. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus 22
maior haec dicit: 'Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, 79
me, cum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore ex iis rebus, quas gerebam, intellegebatis. Eundem igitur esse creditote,
etiamsi nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum 80
post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere, cum excessissent ex eis, emori, nec vero tum animum esse insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset, sed cum omni admixtione corporis liberatus purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam cum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est quo quaeque discedat (abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt), animus autem solus, nec cum adest nec cum discedit, apparet.
Iam vero videtis nihil esse morti tam simile quam 81
somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant

5. *persuasi mihi* LBS, Ml.; *mihi persuasi* ER, Nonius, Hm. — 14. *posset* LBERS, Ml.; *possit* dett. Halmi, Hm. — 19. *mihi* LBR, Ml.; *mi* S; *mei* E, Hm.

divinitatem suam; multa enim, cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intellegitur, quales futuri sint, cum se plane corporum vinculis relaxaverint. ‘Quare, si haec ita sunt, sic me colitote’, inquit, ‘ut deum; sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri

23 82 pie inviolateque servabitis.’ Cyrus quidem haec moriens; nos, si placet, nostra videamus. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit aut patrem tuum Paulum aut duos avos, Paulum et Africanum, aut Africani patrem aut patruum aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent posteritatem ad se pertinere. An censes, ut de me ipse aliquid more senum glorier, me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse, si isdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset otiosam aetatem et quietam sine ullo labore traducere? Sed nescio quo modo animus erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi inmortales essent, haud optimi cuiusque ani-

83 mus maxime ad inmortalitatem et gloriam niteretur. Quid? quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videtur is animus, qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci, ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi, neque vero eos solos convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit nec tamquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem nec vero velim quasi decurso

84 spatio ad carceres a calce revocari. Quid habet enim vita com-

---

14. *ad se pertinere* ER, Hm.; *ad se posse pertinere* LBS; *ad se ipsos pertinere* Opitz, Ml. — *An* BERS, edd.; *anne* L, Lahmeyer. — 18. *ullo labore* BS; *ullo labore et contentione* IN, Hm.; *ullo aut* (*aut* in R sup. lin.) *labore aut contentione* LR, Ml.; *ullo aut labore aut contradictu* E. — 23. *inmortalitatem et gloriam* L, Ml.; *inmortalitatis gloriam* BS, Hm.; *ad immortalitatem* E, *ad mortalem gloriam* R. — 26. *cuius* LR, Ml.; *cui* BES, Hm. — 28. *solos* LBES, Ml.; *solum* R, Nonius, Hm. — 34. *habet enim vita* LS.

modi? quid non potius laboris? Sed habeat sane, habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non libet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt, neque me vixisse paenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem, et ex vita ita discedo tamquam ex hospitio, non tamquam e domo. Commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi dedit. O praeclarum diem, cum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar cumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior; cuius a me corpus est crematum, quod contra decuit, ab illo meum, animus vero non me deserens, sed respectans in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar existimans non longinquum inter 85
nos digressum et discessum fore. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, qui animos hominum inmortales esse credam, libenter erro nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo; sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum philosophi mortui irrideant. Quod si non sumus inmortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio tamquam fabulae, cuius defectionem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui, de senectute quae dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

Ml.; *enim habet vita* BR, Hm.; *enim vita habet* E. — 6. *e* NRS, edd.; om. LE; *ex* B. — 7. *in* R, Nonius, Ml.; om. L; *ad* BENS, Hm. — 27. *defectionem* E¹, Ml.; *defectigationem* L; *defetigationem* RS, Hm.; *defatigationem* BE².

M. TULLI CICERONIS

LAELIUS DE AMICITIA.

---

1 Quintus Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero
1 suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni
sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram
deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut, quoad possem et
liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo
prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta me-
moriae mandabam fierique studebam eius prudentia doctior.
Quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum
nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo
2 dicere. Sed de hoc alias; nunc redeo ad augurem. Cum saepe
multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat,
cum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum
sermonem illum incidere, qui tum permultis erat in ore. Memi-
nisti enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio ute-
bare multum, cum is tribunus pl. capitali odio a Q. Pompeio,
qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et aman-
tissime vixerat, quanta esset hominum vel admiratio vel querela.
3 Itaque tum Scaevola cum in eam ipsam mentionem incidisset,
exposuit nobis sermonem Laeli de amicitia habitum ab illo
secum et cum altero genero, C. Fannio Marci filio, paucis diebus
post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae
mandavi, quas hoc libro exposui arbitratu meo; quasi enim
ipsos induxi loquentes, ne ‘inquam’ et ‘inquit’ saepius inter-
poneretur, atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo
videretur.

---

1. *Quintus* codd.; *Q.* Ml. — 13. *permultis erat* scripsi; *fere multis erat* PGBES^1V, Hm., *fere erat omnibus* D, *fere omnibus erat* S^2; *forte multis erat* Ml. — 24. *sermo* operarum errore apud Ml. excidit.

Cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem 4
aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus ut prodessem multis rogatu tuo. Sed ut in Catone Maiore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute praeter ceteros floruisset, sic, cum accepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laeli et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laeli persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum positum in hominum veterum auctoritate et eorum inlustrium plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis; itaque ipse mea legens sic adficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem 5
senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus scripsi de amicitia. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior; nunc Laelius et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens de amicitia loquetur. Tu velim a me animum parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani; ab his sermo oritur, respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens te ipse cognosces.

FANNIUS. Sunt ista, Laeli; nec enim melior vir fuit Afri- 2 6
cano quisquam nec clarior. Sed existimare debes omnium oculos in te esse coniectos unum. Te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni, scimus L. Acilium apud patres nostros appellatum esse sapientem, sed uterque alio quodam modo, Acilius, quia prudens esse in iure civili putabatur, Cato, quia multarum rerum usum habebat; multa eius et in senatu et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur; propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo non solum 7
natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in reliqua Graecia neminem (nam qui septem appellantur, eos qui ista subtilius quaerunt in numero sapientium non habent), Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum; hanc esse in te sapientiam

23. *ipse* PDE, Ml.; *ipsum* GBSV, Hm.

existimant, ut omnia tua in te posita esse ducas humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris commentandi causa, ut adsolet, venissemus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire.

8 SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum, sed ego id respondeo, quod animum adverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri tum amicissimi morte, ferre moderate nec potuisse non commoveri nec fuisse id humanitatis tuae; quod autem Nonis in collegio nostro non adfuisses, valetudinem respondeo causam, non maestitiam fuisse.

LAELIUS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere; nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror hoc constanti homini
9 posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, quod mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice; sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone; aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quo modo, ut alia omittam, mortem filii tulit! Memineram Paulum, videram Galum, sed hi
10 in pueris, Cato in perfecto et spectato viro. Quam ob rem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit; huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut iam cum utroque loquar, sic habetote.

3 Ego si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam viderint sapientes, sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina; me ipse consolor, et maxime illo solacio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil mali accidisse Scipioni puto; mihi accidit, si quid accidit; suis autem incommodis graviter angi non amicum, sed se ipsum amantis est.
11 Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, inmortalitatem optare vellet, quid non adeptus est, quod homini fas esset optare? qui summam

---

8. *multi* codd. praeter PG, edd.; *multum* P, *multam* G. — 19. *non recte* codd. praeter P[1], edd.; *nec recte* P[1] („fortasse vere" Ml.). — 22. *hi in pueris Cato in* codex Jac. Susii teste Car. Lange, edd.; *hi in iueris Cato in* P; rell. codd. varie interpolati. — 26. *utroque* PD, Ml.; *utroque vestrum.*

spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adulescens incredibili virtute superavit, qui consulatum petivit numquam, factus consul est bis, primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, rei publicae paene sero, qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? Nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris iudicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam est mortuus, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam nunc erat Scipio. Quam ob rem vita quidem talis 12
fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere, moriendi autem sensum celeritas abstulit. Quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur videtis; hoc vere tamen licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, cum senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita, ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius quam ad inferos pervenisse.

Neque enim adsentior iis, qui haec nuper disserere coeperunt, 4
cum corporibus simul animos interire atque omnia morte deleri; 13
plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt, quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc quidem deleta est, tum florebat, institutis et praeceptis suis erudierunt, vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem semper, animos hominum esse divinos, iisque, cum ex corpore excessissent, reditum in caelum patere, optimoque et iustissimo cuique expeditissimum. Quod idem Scipioni videbatur, qui quidem, quasi 14
praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus et Manilius adesset et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum

---

G B E S V, Hm. — 3. *consul est* P G B S V, Ml.; *est consul* D E; *[consul]* (om. *est*) Beier; *[consul] est*, Hm. — 9. *iudicatum* codd., *indicatum* edd. — 30. *qui non tum hoc tum illud ut in plerisque* codd., Hm.; †*qui* cet. Ml.; *cui non t. h. t. i. uti plerisque* Hm. in adn. crit., Bt. — 36. *adesset* P E, Ml.; *adessent* rell. codd., Hm.

venisses, triduum disseruit de re publica; cuius disputationis fuit extremum fere de inmortalitate animorum, quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet tamquam e custodia vinclisque corporis, cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse quam Scipioni? Quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum nec ullus sensus maneat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali; sensu enim amisso fit idem, quasi natus non esset omnino, quem tamen esse natum
15 et nos gaudemus et haec civitas, dum erit, laetabitur. Quam ob rem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est, mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de publica re et de privata fuit, quocum et domus fuit et militia communis et, id in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore, idque eo mihi magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum; quo in genere sperare videor Scipionis et Laeli amicitiam notam posteritati fore.

16 FANNIUS. Istuc quidem, Laeli, ita necesse est. Sed quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, spero item Scaevolae, si, quem ad modum soles de ceteris rebus, cum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des.

SCAEVOLA. Mihi vero erit gratum, atque id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit. Quam ob rem utrique nostrum gratum admodum feceris.

5 LAELIUS. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem;
17 nam et praeclara res est et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae est in me facultas? Doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito; magnum opus est egetque exercitatione

---

28. *cum* BGSV, Hm.; *quam* P, *quae* DE, *quom* Ml. — *quaeruntur* BGSVDE Hm., Ml.; *quaeritur* P, Bt. — 30. *mihi vero erit gratum* PBSV, Ml.; *mihi verum gratum* (add. *erit* post *gratum* sup. lin.) G, *mihi erit gratum* E, *mihi pergratum vero erit* D; *mihi vero* (om. *erit gratum*) Beier, Hm.

non parva. Quam ob rem, quae disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur; ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis; nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel adversas.

Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non 18
posse. Neque id ad vivum reseco, ut illi qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum; negant enim quemquam esse virum bonum nisi sapientem. Sit ita sane; sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus, nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum, concedant, ut viri boni fuerint. Ne id quidem facient, negabunt id nisi sapienti posse concedi.
Agamus igitur pingui, ut aiunt, Minerva; qui ita se gerunt, ita 19
vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequalitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido, audacia, sitque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi, hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines possunt, naturam optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam, maior autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores quam peregrini, propinqui quam alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benivolentia tolli potest, ex amicitia non potest; sublata enim benivolentia amicitiae nomen tollitur,
propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc intellegi 20
maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum,
ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur. Est 6
enim amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benivolentia et caritate consensio; qua quidem haud scio an excepta sapientia nihil melius homini sit a dis inmortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Beluarum hoc

---

19. *aequalitas* codd., *aequitas* edd. — 20. *sitque* codd.; *sintque* edd. — 37. *nihil melius* PE, Ml.; *quicquam melius* rell. codd.; †*quicquam melius* Hm.

quidem extremum, illa autem superiora caduca et incerta, posita
non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate. Qui
autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem,
sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec sine
virtute amicitia esse ullo pacto potest. Iam virtutem ex con-
21 suetudine vitae sermonisque nostri interpretemur nec eam, ut
quidam docti, verborum magnificentia metiamur virosque bonos
eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Galos, Scipiones,
Philos; his communis vita contenta est; eos autem omittamus,
qui omnino nusquam reperiuntur.

22 Tales igitur inter viros amicitia tantas oportunitates habet,
quantas vix queo dicere. Principio qui potest esse vita 'vitalis',
ut ait Ennius, quae non in amici mutua benivolentia conquiescit?
Quid dulcius quam habere quicum omnia audeas sic loqui ut
tecum? Qui esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes
qui illis aeque ac tu ipse gauderet? Adversas vero ferre difficile
esset sine eo, qui illas gravius etiam quam tu ferret. Denique
ceterae res, quae expetuntur, oportunae sunt singulae rebus fere
singulis, divitiae, ut utare, opes, ut colare, honores, ut laudere,
voluptates, ut gaudeas, valetudo, ut dolore careas et muneribus
fungare corporis, amicitia res plurimas continet. Quoquo te
verteris, praesto est, nullo loco excluditur, numquam intempestiva,
numquam molesta est; itaque non aqua, non igni, ut aiunt, locis
pluribus utimur quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari
aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de
vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur,
fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia et
7
23 adversas partiens communicansque leviores. Cumque plurimas
et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum
praestat omnibus, quod bonam spem praelucet in posterum nec
debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui
intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et
absentes adsunt et egentes abundant et inbecilli valent et, quod
difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria,
desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors
videtur, horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex rerum
natura benivolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs
stare poterit, ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus
intellegitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissen-
sionibus atque ex discordiis percipi potest. Quae enim domus

40. *percipi* codd., Hm.; *perspici* Madvig, Ml.

tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis et discidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. Agrigentinum quidem doctum quendam virum 24
carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intellegunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium extitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvi nova fabula! cum ignorante rege, uter Orestes *esset*, *Pylades* Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur, Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera facturos fuisse? Facile indicabat ipsa natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent.

Hactenus mihi videor de amicitia quid sentirem potuisse dicere; si qua praeterea sunt (credo autem esse multa), ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

FANNIUS. Nos autem a te potius; quamquam etiam ab istis 25
saepe quaesivi et audivi non invitus equidem; sed aliud quoddam filum orationis tuae.

SCAEVOLA. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de re publica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili!

FANNIUS. Facile id quidem fuit iustitiam iustissimo viro defendere.

SCAEVOLA. Quid? amicitiam nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maximam gloriam ceperit?

LAELIUS. Vim hoc quidem est adferre. Quid enim refert, 8 26
qua me ratione cogatis? Cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est tum ne aequum quidem obsistere.

9. *efferat* codd. praeter P, Hm.; *ecferat* P, Ml. — 11. *uter Orestes esset, Pylades Orestem se esse* Halm, Ml.; *uter Orestes esse* P; *Orestem esse se*, superscr. *uter eorum esset Orestes an Pilades*, E; *uter Orestem se esse* GBSV (sed in S *uter esset orestes pilades* in marg. m. alt.); *quis esset Orestes, Pylades se Orestem* D. — 18. *si qua* codd. praeter P, Hm. *si quae* P, Ml. — 20. *nos autem* codd. praeter E, Hm., Ml.; *nos vero* E, Bt.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter inbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis reciperandisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque redderet, an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa. Amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benivolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa, in amicitia autem nihil fictum est, nihil simulatum et, quidquid est, id est verum et voluntarium.
27 Quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indigentia orta amicitia, adplicatione magis animi cum quodam sensu amandi quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius, primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest; deinde cum similis sensus extitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere
28 videamur. Nihil est enim virtute amabilius, nihil, quod magis adliciat ad diligendum, quippe cum propter virtutem et probitatem etiam eos, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabrici, M'. Curi non cum caritate aliqua benivola memoriam usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia est decertatum, Pyrrho et Hannibale; ab altero propter probitatem eius non nimis alienos animos habemus, alterum propter
9 29 crudelitatem semper haec civitas oderit. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus, quid mirum est, si animi hominum moveantur, cum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et studio perspecto et consuetudine adiuncta, quibus rebus ad illum primum motum

---

3. *reciperandisque* P, *recipiendisque vel recuperandis* E, *recipiendisque* BDGSV, edd. — 4. *quod quisque* edd.; *quo quisque* BDEGSV, *quo quis* P, *quod quis* Lahmeyer.

animi et amoris adhibitis admirabilis quaedam exardescit benivolentiae magnitudo. Quam si qui putant ab inbecillitate proficisci, ut sit, per quem adsequatur quod quisque desideret, humilem sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset, ut quisque minimum esse in se arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus; quod longe secus est. Ut 30
enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim? Africanus indigens mei? Minime hercule, ac ne ego quidem illius; sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse non nulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit; auxit benivolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam 31
(neque enim beneficium faeneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus), sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab his, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia 32
referunt, longe dissentiunt, nec mirum; nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quam ob rem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi autem intellegamus natura gigni sensum diligendi et benivolentiae caritatem facta significatione probitatis. Quam qui adpetiverunt, adplicant se et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus sintque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad reposcendum, atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur, et erit eius ortus a natura quam ab inbecillitate gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret; sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis.

FANNIUS. Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo.

---

29. *et moribus sintque pares . . . sit honesta* codd., Ml.; *et moribus; suntque pares . . . est h.* Hm.

33 Scaevola. Recte tu quidem. Quam ob rem audiamus.

10 Laelius. Audite vero, optimi viri, ea, quae saepissime inter
me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille
quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad
extremum vitae diem permanere. Nam vel ut non idem expediret
incidere saepe, vel ut de re publica non idem sentiretur; mutari
etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias
aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex simili-
tudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores
34 saepe una cum praetexta toga ponerentur; sin autem ad adule-
scentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel
uxoriae condicionis vel commodi alicuius, quod idem adipisci
uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent,
tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent;
pestem enim nullam maiorem esse amicitiis quam in plerisque
pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et
gloriae, ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos
35 extitisse. Magna etiam discidia et plerumque iusta nasci, cum
aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut aut
libidinis ministri aut adiutores essent ad iniuriam, quod qui
recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae de-
serere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent. Illos autem,
qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profi-
teri omnia se amici causa esse facturos. Eorum querela in-
veterata non modo familiaritates extingui solere, sed odia etiam
gigni sempiterna. Haec ita multa quasi fata impendere amicitiis,
ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis
diceret sibi videri.

11 Quam ob rem id primum videamus, si placet, quatenus
36 amor in amicitia progredi debeat. Numne, si Coriolanus habuit
amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuerunt?
num Vecellinum amici regnum adpetentem, num Maelium debu-
37 erunt iuvare? Tiberium quidem Gracchum rem publicam vexan-
tem a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus.
At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, cum

12. *uxoriae* Turnebus, edd.; *luxoriae* P, *luxuriae* BDEG, *luxurie* V, *luxuria* S. — 32. *Vecellinum* Mommsen, Ml.; *becillinum* PBDESV, *inbecillinum* G; *Viscellinum* Hm. — *Maelium* Mommsen, Ml.; *ammelium* P *A melium* (*mellium* corr.) G, *amellium* BSV, *amilium* E, *C. Maelium* D., *Sp. Maelium* Hm. — 33. *Tiberium* codd., Hm.; *Tib.* Ml.

ad me, quod aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam adferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego: 'Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?' 'Numquam', inquit, 'voluisset id quidem; sed si voluisset, paruissem.' Videtis, quam nefaria vox! Et hercule ita fecit vel plus etiam, quam dixit; non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia quaestione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas rei publicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris; nam cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris.

Quod si rectum statuerimus vel concedere amicis, quidquid 38 velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfecta quidem sapientia si simus, nihil habeat res vitii. Sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos videmus aut de quibus memoria accepimus, quos novit vita communis; ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. Videmus Papum Aemilium Lus- 39 cino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis una consules, collegas in censura; tum et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M'. Curium, Ti. Coruncanium memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra ius iurandum, contra rem publicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? cum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tum quidem C. frater nunc idem acerrimus.

Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res 12 40 turpes nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publi-

1. *Laenati* edd.; *Laenate* codd. — 4. *Etiamne si* Ml., *etiamni si* P, *etiamne inquam si* rell. codd., Hm. — 17. *si simus*, Canter, edd.; *simus si* PE, *sumus si* BDGSV. — 18. *videmus* PBDGSV; *vidimus* E, edd. — *memoria* P, Ml.; *memoriam* rell. codd., Hm. — 21. *Papum* P, Ml.; *p.* BSV, *paulum* DE; *A.* G; om. Mommsen, Bt. — 31. *C. frater* P, Ml.; *C. fr.* E; *Gaius frater* GV (ex silentio Halmi), Hm., *carus frater quidem* D; *carissimus frater* B S

cam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae. Deflexit iam aliquantum de spatio curricu-
41 loque consuetudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchi sustinuimus; de C. Gracchi autem tribunatu quid expectem, non libet augurari. Serpit id in dies, resque proclivis ad perniciem, cum semel coepit, labitur. Videtis, in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinis arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quem ad modum
42 haec fiant, quam quem ad modum his resistatur. Quorsum haec? Quia sine sociis nemo quicquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eius modi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se adligatos, ut ab amicis in magna aliqua re peccantibus non discedant; improbis autem poena statuenda est, nec vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle, quis potentior? Qui cum imperator bello Persico servitute Graeciam liberavisset propterque invidiam in exilium expulsus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit, fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo;
43 itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius supplicio omni vindicanda est, ut ne quis concessum putet amicum vel bellum patriae inferentem sequi; quod quidem, ut res ire coepit, haud scio an aliquando futurum sit. Mihi autem

---

(in S *frater* sup. lin.). — 3. *aliquantum* P B, Ml.; *aliquantulum* rell. codd., Hm. — 8. *quoquo* scripsi (cf. Müller. ad Lael. Seyff. p. 291); *quocumque* Klotz, edd.; *quoque* P, *quoque quem* rell. codd. — 9. *potuimus* P, edd.; *posuimus* rell. codd. — 11. *Serpit id in dies resque* scripsi, *serpit deinde res quae* codd., Hm.; *serpit* † *deinde res quae* Ml.,ed. *serpit in dies res, denique* (aut *atque*) Ml. coni. — *proclivis* PBDESV, Ml.; *proclivius* G (ex Halmi sil.), Hm. — 16. *his* codd., Hm.; *iis* Ml. — 19. *in magna aliqua re* Hm.; *in magna aliqua rep̄* P, *in magnā aliquā rē. p.* rell. codd. (sed *p.* deest in V); *in magna aliqua re publica* Ml.

non minori curae est, qualis res publica post mortem meam futura, quam qualis hodie sit.

Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis 13
honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus, ne expec- 44
temus quidem, dum rogemur, studium semper adsit, cunctatio
absit, consilium vero dare audeamus libere. Plurimum in ami-
citia amicorum bene suadentium valeat auctoritas, eaque et ad-
hibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si
res postulabit, et adhibitae pareatur. Nam quibusdam, quos 45
audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia
quaedam (sed nihil est, quod illi non persequantur argutiis):
partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum solli-
citum esse pro pluribus; satis superque esse sibi suarum cuique
rerum, alienis nimis implicari molestum esse; commodissimum esse
quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas,
cum velis, vel remittas; caput enim esse ad beate vivendum se-
curitatem, qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus
pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhuma- 46
nius (quem locum breviter paulo ante perstrinxi) praesidii adiu-
mentique causa, non benivolentiae neque caritatis amicitias esse
expetendas; itaque, ut quisque minimum firmitatis haberet mini-
mumque virium, ita amicitias adpetere maxime; ex eo fieri ut
mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri et
inopes quam opulenti et calamitosi quam ii, qui putentur beati.
O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere viden- 47
tur, qui amicitiam e vita tollunt, qua nihil a dis inmortalibus
melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas
specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda? Ne-
que enim est consentaneum ullam honestam rem actionemve, ne
sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quod
si curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est cum ali-
qua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit, ut bonitas
malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo; itaque videas
rebus iniustis iustos maxime dolere, inbellibus fortes, flagitiosis
modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et lae-
tari bonis rebus et dolere contrariis. Quam ob rem, si cadit in 48
sapientem animi dolor, qui profecto cadit, nisi ex eius animo
extirpatam humanitatem arbitramur, quae causa est, cur amici-

---

1. *futura* PE, Ml.; *futura sit* rell. codd., Hm. — 6. *vero dare audeamus* edd.; *verum dare gaudeamus* codd. (etiam E), Hm. — 24. *putentur* PD, Ml.; *putantur* rell. codd., Hm.

tiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest motu animi sublato non dico inter pecudem et hominem, sed inter hominem et truncum aut saxum aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse quandam volunt; quae quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur. Quam ob rem angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam, non plus quam ut virtutes, quia non nullas curas et molestias adferunt, repudientur.

14 Cum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus adplicet et
49 adiungat, id cum contigit, amor exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum quam delectari multis inanimis rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animante virtute praedito, eo qui vel amare vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benivolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque
50 iucundius. Quid? si illud etiam addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam adliciat et tam trahat quam ad amicitiam similitudo, concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant asciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura; nihil est enim adpetentius similium sui nec rapacius quam natura. Quam ob rem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constet, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benivolentiam, qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non enim est inhumana virtus neque inmunis neque superba, quae etiam populos universos tueri eisque optime consulere soleat;
51 quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur qui utilitatum causa fingunt amicitias amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum quam amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum; tantumque abest, ut amicitiae propter in-

7. *diffundatur . . . contrahatur* edd.; *diffundantur . . . contrahantur* codd. — 15. *inanimis* Victorius, Ml., *inanibus* codd., Hm. — 16. *animante* PMD, Ml.; *animo autem* GBSV, Hm.; *animo autem* E. — 21. *adliciat* Ml. (*all.*) cum vett. edd.; *illiciat* codd. (*illiceat* G), Hm. — *et tam trahat* codd.; *et attrahat* edd. — 32. *utilitatum* P (*um* in litura), E, Ml.; *utilitatis* rell. codd., Hm.

digentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi.

Atque haud sciam an ne opus sit quidem nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta est. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes 15 52 audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deorum fidem atque hominum, qui velit, ut neque diligat quemquam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec enim est tyrannorum vita nimirum, in qua nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benivolentiae potest esse fiducia, omnia semper suspecta atque sollicita, nullus locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem me- 53 tuat, aut eum, a quo se metui putet? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderunt, tum intellegitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt, tum exulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum iam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, illa superbia et importunitate 54 si quemquam amicum habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuerunt, sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est; itaque efferuntur fere fastidio et contumacia, nec quicquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerint moribus, imperio, potestate, prosperis rebus inmutari [, sperni ab iis veteres amicitias, indulgeri novis]. Quid autem stultius quam, 55 cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa, amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, supellectilem? Etenim cetera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius causa laborent (eius enim est istorum quid-

---

20. *tum exulantem* codd. praeter P, Hm.; *cum exultantem* P, *exulantem*, *tum* Madvig, Ml.; *tum [exsulantem]* Bt. — 28. *nec quicquam* PMBDSV, Ml.; *neque quicquam* GE, Hm. — 30. *sperni ab iis veteres amicitias, indulgeri novis* om. in P, secl. Mommsen, Ml.

que, qui vicit viribus), amicitiarum sua cuique permanet stabilis
et certa possessio, ut, etiamsi illa maneant, quae sunt quasi
dona Fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non
possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

16 56 Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines et quasi
termini diligendi. De quibus tres video sententias ferri, quarum
nullam probo, unam, ut eodem modo erga amicum adfecti simus,
quo erga nosmet ipsos, alteram, ut nostra in amicos benivolen-
tia illorum erga nos benivolentiae pariter aequaliterque respon-
deat, tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab ami-
57 cis. Harum trium sententiarum nulli prorsus adsentior. Nec
enim illa prima vera est, ut, quem ad modum in se quisque sit,
sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quae nostra
causa numquam faceremus, facimus causa amicorum! precari ab
indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi insectarique
vehementius, quae in nostris rebus non satis honeste, in ami-
corum fiunt honestissime; multaeque res sunt, in quibus de suis
commodis viri boni multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis
58 amici potius quam ipsi fruantur. Altera sententia est, quae
definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem
est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par
sit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi et adfluentior
videtur esse vera amicitia nec observare restricte, ne plus reddat
quam acceperit; neque enim verendum est, ne quid excidat, aut
ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in amicitiam
59 congeratur. Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque
se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam
aut animus abiectior est aut spes amplificandae fortunae frac-
tior. Non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille in se
est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem animum ex-
citet inducatque *in* spem cogitationemque meliorem. Alius igi-
tur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime
reprehendere Scipio solitus sit, dixero. Negabat ullam vocem
inimiciorem amicitiae potuisse reperiri quam eius, qui dixisset
ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus; nec vero se
adduci posse, ut hoc, quem ad modum putaretur, a Biante esse
dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; im-

---

1. *vicit* PMBDG^{2}SV, Ml.; *vincit* G^{1}E, Hm. — 6. *diligendi* DES^{2}, Hm., Ml.; *deligendi* PS^{1}, Bt.; *delegendi* GV, *diliendi* B, *dirigendi* M. — 10. *facit* codd., Ml.; *faciat* Bt. auctore Halmio. — 12. *sit, sic in* BDEGSV, Hm., Ml.; *sit in* (om. *sic*) P; *sic in* (om. *sit*) M, Bt. — 31. *in* edd.; om. codd.

puri cuiusdam aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam re-
vocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam ami-
cus esse poterit ei, cui se putabit inimicum esse posse? Quin
etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet
amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum;
rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit
angi, dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cuius- 60
cumque est, ad tollendam amicitiam valet; illud potius praeci-
piendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis com-
parandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando
odisse possemus. Quin etiam, si minus felices in diligendo fuisse-
mus, ferendum id Scipio potius quam inimicitiarum tempus cogi-
tandum putabat. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emen- 17 61
dati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, con-
siliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas, ut etiam,
si qua fortuna acciderit ut minus iustae amicorum voluntates ad-
iuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, decli-
nandum de via sit, modo ne summa turpitudo sequatur. Est
enim, quatenus amicitiae dari venia possit, nec vero neglegenda
est fama, nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet
benivolentiam civium; quam blanditiis et adsentando colligere
turpe est, virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

Sed (saepe enim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo 62
erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines
diligentiores essent; capras et oves quot quisque haberet, dicere
posse, amicos quot haberet, non posse dicere, et in illis quidem
parandis adhibere curam, in amicis eligendis neglegentes esse
nec habere quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad
amicitias essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles
et constantes eligendi; cuius generis est magna penuria. Et
iudicare difficile est sane nisi expertum; experiendum autem est
in ipsa amicitia. Ita praecurrit amicitia iudicium tollitque ex-
periendi potestatem. Est igitur prudentis sustinere ut currum, 63
sic impetum benivolentiae, *ex* quo utamur quasi equis temptatis,
sic amicitia ex aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Qui-

3. *ei* P, Ml.; *eius* rell. codd., Hm. — *rursum* PBDESV, Ml.; *rursus* MG Hm. — 11. *diligendo* codd. praeter P, Hm., Ml.; *deligendo* P, Bt. — 15. *ut etiam, si* Hm.; *ut, etiamsi* Ml. — 27. *eligendis* PDE, Ml., *deligendis* M, Bt.; *diligendis* GBSV, Hm. — 33. *currum* MDE; *cursum* BGSV, edd. — 34. *ex quo utamur* scripsi; *quo utamur* codd., Hm.; † *quo utamur* Ml. ed., coni.: *quoad utatur*. — 35. *amicitia ex* Ml.; *amicitias* PMB(S), *amiticias* G; *amicitiis* D („ut videtur"), Hm., *amicitia* EV, Bt.

dam saepe in parva pecunia perspiciuntur quam sint leves, quidam autem, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae sordidum existiment, ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponant, ut, cum ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? Inbecilla enim est natura ad contemnendam potentiam; quam etiamsi neglecta amicitia consecuti sint, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia.
64 Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur; ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendant. Quamquam Ennius recte:

Amícus certus ín re incerta cérnitur,

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et paene divino.

18
65 Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est eius, quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et consentientem, id est qui rebus isdem moveatur, eligi par est, quae omnia pertinent ad fidelitatem; neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum, neque vero, qui non isdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblatis, quae pertinent omnia ad eam, quam iam dudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenui est quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo adlatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum semper aliquid existimantem
66 ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

---

3. *Sin vero erunt* MGBSV, Hm.; *sinuerunt* P; *sin erunt* DE, Ml.

Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis, num 19 67
quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut
equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubi-
tatio! Non enim debent esse amicitiarum sicut aliarum rerum
satietates; veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt,
esse debet suavissima; verumque illud est, quod dicitur, multos
modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum
sit. Novitates autem si spem adferunt, ut tamquam in herbis 68
non fallacibus fructus appareat, non sunt illae quidem repudi-
andae, vetustas tamen suo loco conservanda; maxima est enim
vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo, cuius modo feci
mentionem, si nulla res impediat, nemo est, quin eo, quo con-
suevit, libentius utatur quam intractato et novo. Nec vero in
hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanima, con-
suetudo valet, cum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et
silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori. Saepe 69
enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro,
ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio,
numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis ami-
cis, Quintum vero Maximum fratrem, egregium virum omnino,
sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam supe-
riorem colebat suosque omnes per se posse esse ampliores vole-
bat. Quod faciendum imitandumque est omnibus, ut, si quam 70
praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sint, impertiant
ea suis communicentque cum proximis, ut, si parentibus nati sint
humilibus, si propinquos habeant inbecilliore vel animo vel for-
tuna, eorum augeant opes eisque honori sint et dignitati, ut in
fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis et generis
in famulatu fuerint, cum cogniti sunt et aut deorum aut regum
filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres
multos annos esse duxerint. Quod est multo profecto magis in
veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et

---

6. *debet* edd.; *debent* codd. — 11. *Quin* Pithoeus, Ml.; *qui in* P, *quae in* M, *quin et in* GBESV, *atqui in* D; *quin etiam in* Hm. — 15. *cum* Hm.; *quin* PMGBSV („in G etiam *qum* legere possis“ Hm.); *qui in* E; *quom* Ml. — 21. *Quintum* codd., Hm.; *Q.* Ml. — 23. *posse* codd., Ml.; del. Hm. — 27. *inbecilliore* PG[1], Ml.; *inbecilliores* rell. codd., Hm. — 30. *fuerint* codd., Nonius; *fuerunt* Madvig, edd. — 32. *duxerint* PM („fortasse recte“ Ml. in adnot. crit.); *duxerunt* DE edd.; *dixerunt* GBSV.

virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur.

20 71 Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent, sic inferiores non dolere se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant, eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum officia exprobrantium, quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui
72 contulit. Quam ob rem, ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis,
73 sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum quantum ipse efficere possis, deinde etiam quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim neque tu possis, quamvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere, ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem eius L. non potuit; quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere.

74 Omnino amicitiae corroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus iudicandae sunt, nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerunt, eos habere necessarios, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benivolentiae postulabunt; qui neglegendi quidem non sunt, sed alio quodam modo *aestimandi*. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores, disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias; nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia.

75 Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benivolentia, quod persaepe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impedientem audire vo-

---

21. *L.* PE, Ml.; *Lucium* Hm. tac. — 28. *modo aestimandi* Mommsen, Ml.; *modo est* PMGDES; *modo et* B; *modo* * * Hm.; *modo colendi* ed. Veneta a. 1470 (sec. Bt.).

luisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab
amicis; quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat,
is et infirmus est mollisque natura et ob eam ipsam causam in
amicitia parum iustus. Atque in omni re considerandum est 76
et quid postules ab amico et quid patiare a te impetrari.

Est etiam quaedam calamitas in amicitiis dimittendis non 21
numquam necessaria; iam enim a sapientium familiaritatibus ad
vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe
vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos, quorum
tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt
remissione usus eluendae et, ut Catonem dicere audivi, dissuen-
dae magis quam discindendae, nisi quaedam admodum intolera-
bilis iniuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit nec
fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque facienda sit. Sin 77
autem aut morum aut studiorum commutatio quaedam, ut fieri
solet, facta erit aut in rei publicae partibus dissensio intercesserit
(loquor enim iam, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de
communibus amicitiis), cavendum erit, ne non solum amicitiae
depositae, sed etiam inimicitae susceptae videantur; nihil est enim
turpius quam cum eo bellum gerere, quocum familiariter vixeris.
Ab amicitia Q. Pompei meo nomine se removerat, ut scitis,
Scipio; propter dissensionem autem, quae erat in re publica,
alienatus est a collega nostro Metello; utrumque egit graviter
[auctoritate] et offensione animi non acerba. Quam ob rem 78
primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant; sin
tale aliquid evenerit, ut extinctae potius amicitiae quam oppressae
videantur. Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias con-
vertant se amicitiae; ex quibus iurgia, maledicta, contumeliae
gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt, et
hic honos veteri amicitiae tribuendus, ut is in culpa sit, qui
faciat, non, qui patiatur iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una
cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiant
neve non dignos. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis 79
inest causa, cur diligantur. Rarum genus, et quidem omnia
praeclara rara, nec quicquam difficilius quam reperire, quod sit
omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque
in rebus humanis quicquam bonum norunt, nisi quod fructuosum

---

23. *graviter [auctoritate] et* Hm.; *graviter auctoritate et* codd., *graviter, a. e.* Ml.; *graviter ac temperate et* Lahmeyer. — 26. *oppressae* M, Nonius (*obpr.*), Ml.; *oppressae esse* GBDES, Hm.

sit, et amicos tamquam pecudes eos potissimum diligunt, ex
80 quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcher-
rima illa et maxime naturali carent amicitia per se et propter
se expetita nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae et
qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut ali-
quam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per
se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam trans-
feretur, verus amicus numquam reperietur; est enim is, qui est
81 tamquam alter idem. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus,
nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant
(id enim pariter cum omni animante nascitur), deinde ut requi-
rant atque adpetant, ad quas se adplicent, eiusdem generis ani-
mantes, idque faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine
amoris humani, quanto id magis in homine fit natura, qui et se
ipse diligit et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo
22 misceat, ut efficiat paene unum ex duobus. Sed plerique per-
82 verse, ne dicam impudenter, habere talem amicum volunt, quales
ipsi esse non possunt, quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec
ab iis desiderant. Par est autem primum ipsum esse virum
bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam
iam dudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, cum
homines benivolentia coniuncti primum cupiditatibus iis, quibus
ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaque gaude-
bunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quicquam um-
quam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit, neque
solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur; nam
maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit vere-
83 cundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant
libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam;
virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes,
ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt,
pervenire, coniuncta et consociata cum altera perveniret. Quae
si quos inter societas aut est aut fuit aut futura est, eorum est
habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque
84 comitatus. Haec est, inquam, societas in qua omnia insunt,
quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas
animi atque iucunditas, ut et cum haec adsint beata vita sit et
sine his esse non possit. Quod cum optimum maximumque sit,
si id volumus adipisci, virtuti opera danda est, sine qua nec
amicitiam neque ullam rem expetendam consequi possumus; ea
vero neglecta qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique
errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit.

Quocirca (dicendum est enim saepius), cum iudicaris, diligere 85
oportet, non, cum dilexeris, iudicare.

Sed cum multis in rebus neglegentia plectimur, tum maxime
in amicis et diligendis et colendis; praeposteris enim utimur
consiliis et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam
implicati ultro et citro vel usu diuturno vel etiam officiis repente
in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrumpimus. 23
Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta 86
incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cuius
utilitate omnes uno ore consentiunt, quamquam a multis virtus
ipsa contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse
dicitur, multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis
victus cultusque delectat, honores vero, quorum cupiditate quidam
inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil
esse levius existiment. Itemque cetera, quae quibusdam ad-
mirabilia videntur, permulti sunt qui pro nihilo putent, de ami-
citia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rem publicam
se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delec-
tantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui
se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam,
si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim 87
nescio quo modo per omnium vitas amicitia nec ullam aetatis
degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si
quis asperitate ea est et inmanitate naturae, congressus ut ho-
minum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem
nescio quem accepimus, tamen is pati non possit, ut non anquirat
aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc
maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis
nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine
uspiam collocaret atque ibi suppeditans omnium rerum, quas
natura desiderat, abundantiam et copiam hominis omnino aspi-
ciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam
vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum om-
nium solitudo? Verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, 88
ut opinor, dici solitum nostros senes commemorare audivi ab
aliis senibus auditum: 'si quis in caelum ascendisset
naturamque mundi et pulchritudinem siderum per-
spexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae
iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habu-
isset.' Sic natura solitarium nihil amat semperque ad aliquod
tamquam adminiculum adnititur; quod in amicissimo quoque
dulcissimum est. Sed cum tot signis eadem natura declaret, 24

quid velit, anquirat, desideret, tamen obsurdescimus nescio quo modo nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque causae suspicionum offensionumque dantur, quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est; una illa sublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt et obiurgandi, et haec accipienda amice, cum benivole fiunt.
89 Sed nescio quo modo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obséquium amicos, véritas odiúm parit.

Molesta veritas, siquidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae, sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit; maxima autem culpa in eo, qui et veritatem aspernatur et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est, primum ut monitio acerbitate, deinde ut obiurgatio contumelia careat; in obsequio autem, quoniam Terentiano verbo libenter utimur, comitas adsit, adsentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur, quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est;
90 aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cuius autem aures clausae veritati sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: 'melius de quibusdam acerbos inimicos mereri quam eos amicos, qui dulces videantur; illos verum saepe dicere, hos numquam.' Atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare; peccasse enim se non anguntur, obiurgari moleste ferunt; quod contra oportebat, de-
25 licto dolere, correctione gaudere.

91 Ut igitur et monere et moneri proprium est verae amicitiae et alterum libere facere, non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter, sic habendum est nullam in amicitiis pestem esse maiorem quam adulationem, blanditiam, adsentationem; quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium hominum atque fallacium ad voluntatem loquentium
92 omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum simulatio vitiosa est (tollit enim iudicium veri idque adulterat), tum amicitiae repugnat maxime; delet enim veritatem, sine qua nomen

---

5. *sublevanda* PDEG², Ml.; *in sublevandam* G¹; *in sublevando* BS; *tollenda* V² in rasura; *subeunda* Facciolatus, Hm. — *offensio est* PMD, Ml.; *est offensio* rell. codd., Hm.

amicitiae valere non potest. Nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus, qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam 93
flexibile, tam devium, quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Négat quis, nego; ait, áio; postremo ímperavi egomét mihi
Ómnia adsentári,

ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis persona, quod amici genus adhibere omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum 94
similes cum sint loco, fortuna, fama superiores, horum est adsentatio molesta, cum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni 95
autem blandus amicus a vero et internosci tam potest adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Contio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est adsentatorem et levem civem, et inter constantem, severum et gravem. Quibus blanditiis C. Pa- 96
pirius nuper influebat in aures contionis, cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos; sed nihil de me, de Scipione dicam libentius. Quanta illa, di inmortales, fuit gravitas, quanta in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani, non comitem diceres. Sed adfuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus quam popularis lex de sacerdotiis C. Licini Crassi videbatur! Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur; atque is primus instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum inmortalium nobis defendentibus facile vincebat. Atque id actum est praetore me quinquennio ante, quam consul sum factus; ita re magis quam summa auctoritate causa illa defensa est. Quod si in scaena, id est in contione, 26 97
in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et inlustratum est, quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas, ne amare quidem aut amari, cum id quam vere fiat ignores.

---

19. *severum* MGDE, Ml.; *et severum* BSV Hm. —. 22. *illa* MGD, edd.; *illi* PBESV.

Quamquam ista adsentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest nisi ei, qui eam recipit atque ea delectatur. Ita fit ut is adsentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi adsentetur et se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus; optime enim se ipsa novit quamque amabilis sit intellegit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti
86 esse quam videri volunt. Hos delectat adsentatio, his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur haec amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis adsentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnás vero agere grátias Thaís mihi?

Satis erat respondere: 'magnas'; 'ingentes', inquit. Semper auget adsentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult
99 esse magnum. Quam ob rem, quamquam blanda ista vanitas apud eos valet, qui ipsi illam adlectant et invitant, tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animadvertant, ne callida adsentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors, callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est; nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe adsentetur et litigare se simulans blandiatur atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui inlusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius quam inludi? Quod ut ne accidat, magis cavendum est.

Ut me hódie ante omnes cómicos stultós senes
Versáris atque inlússeris lautíssume.

100 Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse), ad leves amicitias defluxit oratio. Quam ob rem ad illa prima redeamus eaque ipsa concludamus aliquando.

27 Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia; quae cum se extulit et ostendit suum lumen et idem aspexit agnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est; ex quo

---

29. *inlusseris* Bt., Ml.; *iusseris* G, *ut iusseris* rell. codd.; *elusseris* Hm.

exardescit sive amor sive amicitia; utrumque enim dictum est ab amando; amare autem nihil est aliud nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita, quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiamsi tu eam minus secutus sis. Hac nos adulescentes benivolentia senes illos, L. Paulum, M. 101
Catonem, C. Galum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus, haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adulescentium caritate adquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adulescentis P. Rutili, A. Vergini familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur, maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum isdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanae fragiles 102
caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur; caritate enim benivolentiaque sublata omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet; virtutem enim amavi illius viri, quae extincta non est; nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo umquam animo aut spe maiora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas 103
mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare; in hac mihi de re publica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim, nihil audivi ex eo ipse, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis, neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper 104
aliquid atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa extincta sunt aluntturque potius et augentur cogitatione et memoria mea, et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen

---

1. *dictum* MGBSV, Hm., Ml.; *ductum* PDE, Bt. — 4. *efflorescit* D; *exflorescit* GBES V, *exfrorescit* corr. *exflorescit* P, *exploreseit* M; *ecflorescit* edd. — 12. *alia aetas* codd., Hm.; *alia ex alia aetas* Orelli, Ml.

adfert mihi aetas ipsa solacium. Diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiamsi magna sunt.

Haec habui de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.

---

1. *adfert* P, Ml.; *affert* GDE; *affet* M; *adferret* BSV, Hm.

Index nominum.

*) Stemma Scipionum:

L. Cornelius Scipio (cos. 259 ant. Chr.)

Cn. Cornelius Scipio (cos. 218).
|
P. Cornelius Scipio Nasica (cos. 191).
|
P. Corn Scip. Nasica Corculum (cos. 162 et 155).
|
P. Corn. Scip. Nasica Serapio (cos. 138).

P. Cornelius Scipio.
|
P. Cornelius Scipio Africanus (maior) (cos. 205 et 194).
|
P. Cornelius Scipio. (Ab eo adoptatus:)
|
P. Corn. Scip. Aemilianus Africanus minor (cos. 147 et 134).

INDEX LOCORUM

IN QUIBUS A SCHICHIANA CATONIS ET LAELII RECENSIONE DISSENTIENDUM ESSE ARBITROR.

Cato Maior. — P. 2 lin. 20 pro eo quod est *ipsi*, censeo legendum esse *ipsis*, iis argumentis innisus quae exposui in commentario huius loci quod legitur in loescheriana editione (Torino, 1887), p. 6.

P. 3 lin. 1 pro eo quod est *discriptae* lege sis *descriptae*, cfr. edit. loescherianae Adnotationes p. 7.

P. 12 lin. 11 pro eo quod est *morborum vim* lege sis *morbum*, cum codd. P. V. Laur.

P. 14 lin. 1 pro eo quod est *longinquior* lege sis *longior*, cum optimis libris.

P. 15 lin. 38 pro eo quod est *desideratur* legendum est *desideratio* cum P. V. Ashb., Laur.

P. 16 lin. 19 pro eo quod est *mori* lege *morari*, sensu probabiliori.

P. 18 „ 23 „ „ „ „ *mea* (Mähly) — *me*, cum codd.

P. 22 „ 16 „ „ „ „ *vita diuturnum* — *vita diu* (vel *natura* diu) cum optimis libris.

P. 26 lin. 18 pro *labore* legendum *aut labore aut contentione*, cum optimis libris.

P. 26 lin. 31 Verba *nec tamquam Peliam recoxerit*, uncis include; desunt enim in vetustissimis codicibus et glossam sapiunt.

Laelius. — P. 31 lin. 31 pro eo quod est *uti in plerisque* lege sis *uti plerique*, cfr. quae dixi in adnotationibus edit loescherianae (Torino 1887), p. 17.

P. 35 lin 23 pro: *tum magis*, aptius videtur *tu magis* (cfr. editionis loescher. Adnotationes, p. 31).

P. 40 lin. 8 pro eo quod est *quoquo*, lege sis: *quocumque* cum optimis editionibus.

P. 40 lin. 11 pro: *serpit id in dies resque*, lege sis: *serpit enim in dies res quae*, sensu probabiliori.

P. 42 lin. 15 pro victoriano *inanimis* lege cum codd. *inanibus,* et cfr. editionis loescher. Adnot., p. 51.

P. 43 lin. 20 pro eo quod est: *tum exulantem* lege verso ordine: *exsulantem tum.*

P. 44 lin. 12 ubi legitur: *in se quisque sit*, omitte *sit*, cfr. edit. loesch. Adnot. pag. 91.

P. 45 lin. 34 ubi Schichius exhibet: *ex quo utamur*, dele illud *ex*, quod nullo modo ferri potest.

F. RAMORINUS.